

AHMET MİTHAT EFENDİ’NİN “MÜŞAHEDAT”INDA İKTİSADİ İLİŞKİLER VE GİRİŞİMCİ RUH

Economic Relations and Entrepreneurial Spirit in Ahmet Mithat Efendi’s Müşahedat

Doktora Zöhre EKİNCİ

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi Yeni Türk Edebiyatı Bilim Dalı, Van, Türkiye. erdalzehra13@gmail.com

Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş/Received
28.08.2023

Kabul/Accepted
24.12.2023

Sayfa/ Page
36-45

Öz

Ekonomi, yaşamın her alanına hükmeden dinamik yapıya sahiptir. Her zaman aynı olmasa da insanların tümünün yaşam döngüsü, her durumda para odaklı dönüşümlerden belli ölçülerde etkilenir. İnsanlığın yeryüzünde görünür kıldığı, sosyal ve beşeri bilimlerin ilgi odağında yer alan bütün maddi ve manevi birikimin gerisindeki temel güdüleyicinin ekonomiye bakan yönü, ağırlık noktasını oluşturur. Bu durum bilim, teknoloji ve kültürel devinimlerin ilerleme süreçlerinin gerisindeki belirgin tez olarak öne çıkar. Bütün kültürlerde varlık gösteren ekonomi merkezli yaşamın izleri, güzel sanat dallarında da önemli bir yere sahiptir. Bazı edebi eserler, özellikle roman türü, yazıldıkları dönemde yaşamın fotoğrafı olduklarından, sanatçının kadrajında görülmeleri ölçüsünde insanı ekonomik ilişkiler ağı içinde yansıtmaktadır. Osmanlı yazarlarının, Türk romanının başlangıcından itibaren, sonradan İttihat ve Terakki'nin 'milli burjuvazi' oluşturma programının da bir yansıması denebilecek iktisadi girişim fikrini işlediği gözlenmektedir. Bunlardan biri olan Tanzimat dönemi sanatçısı Ahmet Mithat Efendi, 19. yüzyıl romantiklerinin de etkisiyle roman kişilerini, yüzyılın 'çalışma fikri'ni yansıtmak için küçük çaplı iktisadi teşebbüsler içinde model olarak gösterir. Yazarın yakından ilgilendiği iktisadi gelişim düşüncesinin yansıdığı eserlerinden biri olan *Müşahedat*, üretim fikrini geçerli ve önemli bir değer olarak öne çıkarır. Bu makale, yazarın anılan eserine yansıyan, iktisadi girişimcilik fikrini dönemin ruhu içinde çözümlemeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türk romanı, Ahmet Mithat Efendi, edebiyat ve iktisadi girişim, milli burjuvazi

Abstract

The economy has a dynamic structure that dominates every aspect of life. Although not always the same, the life cycle of all human beings is affected to a certain extent by money-oriented transformations. The economic aspect of the basic motivator behind all the material and immaterial accumulation that humanity has made visible on earth, which is at the center of interest of social and human sciences, constitutes the center of gravity. This stands out as the prominent thesis behind the progress of science, technology and cultural movements. The traces of economy-centered life that exist in all cultures also have an important place in fine arts. Since some literary works, especially novels, are photographs of life in the period in which they were written, they reflect the human being within the network of economic relations to the extent that they are seen in the frame of the artist. Since the beginning of the Turkish novel, Ottoman writers have been dealing with the idea of economic enterprise, which can be seen as a reflection of the program of the Committee of Union and Progress to create a 'national bourgeoisie'. One of them, the Tanzimat period artist Ahmet Mithat Efendi, with the influence of the 19th century romantics, shows his novel characters as models in small-scale economic enterprises that reflect the 'idea of work' of the century. *Müşahedat*, one of the works reflecting the idea of economic development that the author is closely interested in, emphasizes the idea of production as a valid and important value. This article analyzes the idea of economic entrepreneurship reflected in the aforementioned work of the author.

Keywords: Turkish novel, Ahmet Mithat Efendi, literature and economic enterprise, national bourgeoisie.

Atıf/Citation: Ekinci, Z. (2023). Ahmet Mithat Efendi'nin *müşahedat*'ında iktisadi ilişkiler ve girişimci ruh. *International Journal of Filologia*. ISSN: 2667-7318 6(10), 36-45.

Giriş

Ekonomi, yaşamının her alanına hükmeden dinamik bir yapıya sahiptir ve her zaman aynı olmasa da insanların tümünün yaşam döngüsü, her durumda para odaklı dönüşümlerden belli ölçülerde etkilenir. Dünya nüfusunun hızla artmasından doğan yeni ihtiyaçlar, teknolojik gelişmeler, artan ticari ilişkiler her toplumun bu dönüşümlerden payına düştüğü ölçüde etkilenmesini kaçınılmaz kılar. Gelişmiş ülkeler kendileri için tüketilebilir yeni hammadde arayışları içerisine girerek 'kıt kaynaklar'ın paylaşılma problemine neden olurken, sürekli değişen toplum yapısı beraberinde gelir düzeyine göre sınıflandırılmayı da getirir. Böylelikle insanların mal edinme arayışı tek başına ekonomik bir problem olarak karşımıza çıkmaz aynı zamanda sosyo-kültürel ve politik boyutlarıyla da insanlığın gündemini sürekli meşgul eder.

İnceleme nesnesi olsun ya da olmasın antropoloji, psikoloji, sosyoloji, siyaset, tarih, uluslararası ilişkiler ve edebiyat gibi sosyal ve beşeri bilimler alanında yazılan eserler, açık ya da örtük halde bir şekilde ekonomik olan ile bir bağa sahiptir. Bunun gibi güzel sanatlar alanında, durum ya da olayların gerisinde ana veya ara motive edici etmen olarak iktisadi olguların etkisine dair çok sayıda gözlem ve inceleme yapılabilir.

Toplumsal hayatın her alanında görülen iktisadi meseleler kimi zaman sanat eserlerinin oluşum sürecine de etkin şekilde yansiyabilir. Klasik ve neo-klasik iktisadın 'Homo Economicus' olarak gördüğü insanın her tür davranışına etkileyen rasyonel tutumlar toplamının gerisinde, ekonominin göz ardı edilemez tesirinin olduğunu vurgulamakta yarar vardır. İnsan ilişkilerinin temelinde güçlü bir konumda olan ekonominin, birçok disiplinin buluşma noktasında yer alışı, onu kaçınılmaz olarak multi-disipliner bir odağa çeker. Bazı edebi eserler, özellikle roman türü, var oldukları çağdaki yaşamın yansıtıcısı olduklarından, sanatçının kadrajında görülmeleri ölçüsünde insanı, ekonomik ilişkiler ağı içinde gösterebilmektedir. Buradan hareketle roman türünün bir yanı sıra, en küçük detaydan büyük hareketliliklere kadar toplumların ekonomik davranışlarının güçlü bir yansıtıcısı olduğu, sadece bu niteliğinden ötürü birçok disiplinin merkezi ilgisi içinde yer aldığı söylenebilir. Çınla Akdere, günümüzün karmaşık sorunlarının tek disiplinin merceğinden çözümünün yetersiz kaldığını, 20. yüzyılın sonlarından itibaren kimi bilgilerin çerçevesinin belirginleştirilmesi için disiplinlerin birbirinden yararlanmasının zorunluluk halini aldığını belirtir. Yazar, günümüzde kimi bilgilerin soyut çerçevesini çizilebilir için diğer bazı disiplinlerden yararlanmanın zorunluluğunu vurgular (2017, s. 196-97). Edebiyat alanında da farklı disiplinlerden yararlanma gerekliliği toplumsal olguların çok boyutlu yaşanmışlıkları ile bağ kurmasından kaynaklanır. Edebi yapıtların sosyal yaşama dokunması, günümüzün sorunlarıyla fazla iç içe oluşundan dolayı kaçınılmazdır. Roman gibi, hayatı bütünlüklü kapsayan edebi türler için de bu bir zorunluluk halini almıştır. Günümüzün gittikçe karmaşıklaşan toplumsal dinamikleri, romanın her zaman insani ve beşeri bilimlerin ilgi kümesinde görünmesini kaçınılmaz kılmıştır.

1. EDEBİYAT VE İKTİSAT İLİŞKİSİ

Sosyal bilimlerin insan davranışlarının karmaşasının bir sonucu olduğunu belirten Hüseyin Şahin, sınırları fazlasıyla iç içe geçen disiplinlerin birbirinden yararlanmasının gerekliliğine ve bunun ayrıştırılmasının güçlüğüne vurgu yapar (1997, s. 7). Duygu Büyükyazıcıoğlu, iktisadın çok yönlü doğasının, onu tanımlamayı ve tek kategoride incelemeyi güçleştirdiğini ifade eder. Yazara göre fizik, kimya ve matematik konusu olabileceği gibi felsefe, tarih ve edebiyat konusu da olabilen iktisadın "diğer disiplinlere sıfır noktası, birçok sosyal bilimde olduğu gibi belirsiz"dir (2017, s. 57). Çınla Akdere'ye göre edebiyat ve iktisadın birbiri ile ilişki zemini, ikisinin zaten doğasında vardır. Gelir dağılımı, zenginlik, kâr ve zarar gibi konular iktisadi konular olmasına rağmen bunların kazanımı ve harcaması kısacası gündelik yaşama yansımaları bir sosyal bilim alanı olarak değerlendirilir (2019: 64). Deniz Kılınçoğlu, "edebiyat iktisat ilişkisi ve edebiyatın bir iktisat eğitim aracı olarak" kullanımının neredeyse ekonomi tarihi kadar eski olduğunu öne sürer (2017, s. 231). Ülgener; Lionel Robbins'ın 20. yüzyıl iktisatçısının yalnız teknik verilerle kalmadan çağın edebi ürünlerini de dikkatle incelemesi gerektiğini, bazen edebi bir eserden topluma dair çok sayıda ekonomi kitabının vereceğinden daha fazlasını öğrenmenin mümkün olduğunu söylediğini aktarır (2008, s. 148). Ülgener, iktisadi zihniyet analizine "insansız ve ruhsuz" başlanmaması gerektiğini şu sözlerle dile getirir:

[İ]ktisadi yaşayış, nerede ve hangi zamanda olursa olsun, yalnız mal ve eşya yığınlarının bir araya gelişinden ibaret bir madde dünyası değildir. Bütün o yığınların altında ve gerisinde kendine has tavır ve davranışları ile insan gerçeği yatar. Kapitalizmi, söz gelişi, kapitalizm yapan yalnız dış görünüşü ile para, sermaye akımı yahut o akımların gövdeleştirdiği kuruluşlar değil, aynı zamanda ve belki daha önemli ölçüde çağın tipik insanının davranış biçimi, tercihleri ve bütün bunların toplam ifadesi olan yaşayış normlarıdır. Pre-kapitalist insan için de aynı şey söylenebilir. O da içinde yaşadığı dış kalıpların basit bir fonksiyonu olmaktan çok çevreye ve maddî eşyaya belli bir bakış açısı ile kısaca, bütün bir iç dünyası ile karşımıza çıkar (M, s, 12).

Adem Levent, insanların gündelik yaşamı sürdürme adına maruz kaldığı zorlu çalışma koşulları, bunun getirdiği yabancılaşma, kadın ve çocukların işçi olması gibi birçok olgunun, edebiyat-ekonomi ilişkisinde merkezi bir noktada yer aldığını, benzer durumların edebiyat ve kapitalizm bağlamında da değerlendirilebileceğini söyler (2019, s. 174-175). Deniz Kılınçoğlu roman, iktisat ve tarih arasındaki yakın bağı şu sözlerle anlatır:

Kurgusal bir tür olan romanın tarihsel bağlamı içinde anlaşılması için aynı dönemde yazılmış kurgusal olmayan metinlerle paralel olarak okunması gerektiği fikrinden yola çıkan bu yaklaşım, özellikle İngiliz ve Fransız edebiyat tarihi içinde, iktisat, tarih ve edebiyat arasında önemli bağlantıları ve karşılıklı etkileşimleri ortaya koyar (M, s. 234).

İktisat ve insan arasındaki karmaşık ilişkinin belirginlik kazandığı husus özellikle romanlarda izlenir. Mustafa Özel'e göre ekonominin reel, romanların ise kurgusal olması, ikisinin sağlam bir zeminde buluşması anlamına gelmez. Çünkü kurgu gerçeğin henüz meydana gelmemiş halini anlatır (2019, s. 28). Aydın, 17. ve 18. yüzyıllarda, burjuvazinin iktidara egemen olmasından sonra romanı da sahiplendiğini söyler. Yazara göre sanayii toplumlarında görülen "*ferdiyet, aşk, hassasiyet, yardımseverlik, iyilikseverlik*" gibi niteliklerin yerini "*para, erotizm, iktidar ve iktidar hırsı*" ve benzeri şeylerle yer değiştirdiğini ifade eder (2002, s. 353).

Romanın insan yaşamını aktarmada güçlü rolü bulunmaktadır. İnsan doğasında olan sahip olma ve güzelduyu birleşerek tahkiye eserlerde şekil bulur. Toplumların ekonomi üzerine kurulu çatışma ve çıkarları roman bağlamında gerçekleri ya da gerçekleşmesi muhtemel olanı yansıtır.

1870'li yıllardan itibaren Osmanlı ekonomi yazını ve romanı eş zamanlı gelişme göstermeye başlar. Daha önemlisi ise bu iki paralel çizginin zaman zaman kesişmesidir. Ahmet Mithat Efendi (1844-1912), Mizancı Murad Bey (1854-1917), Hüseyin Cahit Yalçın (1875-1957) ve dönemin diğer yazarlarının hikâye ve romanlarında ekonomik ve toplumsal sorunlara yer verdiği görülür (Kılınçoğlu, 2017: 232).

Şemsettin Sami'nin *Taaşşuki Talat ve Fitnat* (1872) romanında Fitnat'ın üvey babasının, kızını evlendirirken tercihini zengin olan Ali Bey'den yana kullandığı görülür. Recaizade Mahmut Ekrem'in *Araba Sevdası*'nda (1898) neredeyse eserin tümünde iktisadi çıkar ilişkilerinin etkileri bulunur. İyi bir eğitim almamış olan Bihruz Bey, babasının mal birikimini alafranga bir yaşam uğruna hesapsızca tüketirken parodik bir bakışa oturtulur.

Sami Paşazade Sezai'nin *Sergüzeşt* (1899) adlı romanının odak noktası, beyaz kadın ticaretidir. 19. yüzyıl Osmanlı toplumunda varlığını canlı şekilde sürdüren kölelik kurumu, Dilber'in sonu Nil nehrinde intiharla sonuçlanan hikâyesi üzerinden ele alınır. Nabizade Nazım'ın *Zehra*'sında (1896) kıskanç kadının; uzağına düştüğü eşini başka bir kadının tuzağına düşürerek iktisadi bir tükenişin içine sürüklediği ve onu bir sokak serserisine dönüştürdüğü görülür. Aynı yazarın *Karabibik* (1890) adlı eserinde de köylülerin ekonomik çıkara dayalı ilişkileri söz konusudur. Bir çift öküz için kızını biraz zengin birilerine verme derdinde olan *Karabibik*'in hikâyesi anlatılır. Görüldüğü gibi Osmanlı romanının başlangıcında insani ilişkilerin anlatımında ağırlıklı bir şekilde ekonomik ilişkiler ele alınır. İnsanın iktisadi davranışlarının izi, sadece Tanzimat dönemi ile sınırlı kalmayıp, sonraki süreçte yazılan birçok romanda sürülebilir.

2. AHMET MİTHAT EFENDİ'NİN EKONOMİK GÖRÜŞLERİ

Türk edebiyat tarihinde önemli bir yeri olan Ahmet Mithat Efendi, ilerlemenin temel prensiplerinden birinin çok yönlü ve çalışmak olduğunu düşünür (Mardin, 2008, s. 57). Yazarın, çalışma hayatıyla erken yaşta tanışmak zorunda kaldığı görülmektedir. Küçük yaşta babasını kaybettiği için ağabeyi ile birlikte yaşam güçlüklerinin üstesinden gelmek zorunda kalır. Ticaretle erken yaşta uğraşan Ahmet Mithat, eğitimini de sürdürürken, sonrasında, arkasından 200'e yakın eser bırakacağı yazarlık hayatına da atılır (Esen, 2014, s. 13-16). Ahmet Mithat'ın sonradan geniş bir akademik ilginin odağında yer alan bu eserlerinin bir kısmı da doğrudan ekonomi ile ilgilidir. Yazarın toplum için faydalı gördüğü düşüncelerini aktarıp benimsetmek ve yaygınlaştırmak amacıyla hemen her türde ve geniş bir konu aralığında ürün verdiğini söyleyen Yaşar Çakmak, onu, “*salt iktisatçı ya da salt romancı diye tanımlama*”nın zor olduğunu söyler (199, s. 33). Ahmet Mithat Efendi, insanların iktisadi davranışlarının din, gelenek ve kültür toplamından etkileneceğini öne sürer. Yazara göre ülkenin ekonomik girişimleri yabancıların çıkarlarından uzak tutulmalıdır. Buna binaen devlet kendi halkının ekonomik gelişmeyi sağlayacak her anlamdaki adımını desteklemeli, kolaylaştırmalı, özendirme amacıyla ödüllendirmeli ve ihracat imkânları tanımalıdır. Şerif Mardin yazar hakkında şunları söyler:

Ahmet Mithat Efendi'nin Türkiye'de ilk popüler iktisat kitabını yazması bir rastlantı değildi. Ona göre iktisadi hayat, çalışma, emekle değer yaratma modernleşmenin ta kendisiydi. Önceleri yeni Osmanlı çevrelerine yakın olduğu sıralarda bile Türkiye'nin ilerlemesinin ancak çalışkan ve verimli bir Osmanlı 'Homo Economicus' yaratmak suretiyle sağlanabileceğine inanıyordu (M, s, 56).

Yazarın pek çok eseri arasında doğrudan ekonomi ile ilgili olan *Sevda-yı Sa'y-ı Amel* (1880), bireysel müteşebbis ruhun gerekliliğini anlatır. Eserde içten gelen bir gayretle yapılacak çalışmaların hem madden hem de manen kişiye kazanç sağlayacağı düşüncesi üzerinde durulur. *Teşrik-i Mesa'i* ve *Taksim-i Mesai* (1912) adlı eserlerde, iyi kazanç edinmede başarılı olabilmek için iş bölümü, iş birliği ve şirketleşmenin önemi üzerinde durulur. Yazar *Ekonomi Politik*'te (1879), iktisat ve iktisat tarihi açısından yeni sayılan bu bilim dalını halk düzeyine indirerek anlatmaya çalışır. Son olarak da *Hall-ül Ukad* (1890) adlı eserinde mübadele, zenginleşme, para, iktisadi politikalar ve Batılı bazı ekonomistlerin görüşleri ele alınır. Yazarın yanlış batılılaşma ve iktisadi kalkınmaya dair görüşlerinin belirgin biçimde görüldüğü romanlarından olan *Felatun Bey ile Rakım Efendi*'de, (1875) varlıklı bir ailenin çocuğu olan Felatun Bey'in lüks düşkünlüğü ve kazanmadan, baba parası ile sürekli harcamalar yapması karşısına küçük yaşta annesini ve babasını kaybeden yoksul bir çocuk olan Rakım Efendi'nin bireysel bağlamda ekonomik açıdan kalkınması konur ve bu iki tip üzerinden sürekli karşılaştırmalar yapılır. Makalede söz konusu olan *Müşahedat*'ın (1890) ele aldığı sorunlar arasında da iktisadi gelişme ve girişimcilik ruhu başat roledir. Kılınçoğlu, yazarın bu romanda “*okuyucuyu çok çalışma ve girişimciliğe dayalı kapitalist bir ruhu*” benimsemeye davet ettiğini belirtir (2017, s. 255).

2.1. Girişimcilik Ruh

Ahmet Mithat Efendi, *Müşahedat* adlı romanında girişimcilik, ticaret ve daha iyi bir gündelik yaşam sürdürme gibi temaları ele alır. Eserde ilk müteşebbis kişi hem kahraman anlatıcı hem de eserde roman kovalayan bir gazeteci-yazar olan Ahmet Mithat Efendi ile özdeşlik arz eder. Vapurda gördüğü modern görünüşlü iki kadından birinin kamara ortasında iyi giyimli zengin bir adamı tokatlaması yazarın dikkatini çeker. Gazeteci yazar, merakla takip ettiği kadınların yaşadığı mekânı öğrenir. Bu merakın gerisinde bir roman konusu yakalama düşüncesi vardır. Kadınlarla görüşme isteğine olumlu karşılık aldığında, “[o] gözler önünde gelişen romanı yazma aşkı”nın “*gönlünü ve canını*” bütünüyle sardığını düşünür (M, s. 49). Anlatıcı kahraman, eser boyunca yazarlık ve gazetecilik mesleğini icra etmek için birçok fedakârlıkta bulunur. Eserin kurgusuyla paralel yürüyen roman yazma edimi, gazeteci-yazarın da yakınlaştığı Agavni ve Siranuş adındaki kadınlardan edindiği hikâyelerin görünürlük kazanması ile birlikte ilerler.

Yazar, emek ve gayretin, yenilik fikriyle birleşmesi sonucu yazmaya başladığı romandan oldukça memnundur. Öyle ki bir süre sonra tüccar Seyit Mehmet Numan da yazma serüvenine kendisini

kaptırarak yazılanları görmek ister. Notların bir kısmının henüz temize çekilmemiş olmasını önemsemeyerek yazar dostuna “[b]izim de çorbada tuzumuz olsun, ben temize çektiririm. Notları öyle girişli çıkışlı, karmakarışık görmek doğal olacağı için, daha çok hoşuma gider,” der (M, s. 187).

Eserin başkişisi, yaşamında hiçbir zorlukla karşılaşmadan yaşayan ve üretmek için çaba göstermeyen insanların amaçsız ve mutsuz olduğunu düşünür. Ahmet Mithat, çalışmayan kimseleri eleştirir, bunların “dünyada merak edilecek, öğrenilecek, o noktada dersler alınacak, eğlenilecek şeyler bulunmadığı kanısıyla iç sıkıntısından” kurtulamayacağını düşünür. Oysa çalışkan insanlar böyle değildir. Onları üretken bulur. Üretmeyen insanlar ise gereksinimleri ve istekleri önlerine sürekli hazır olarak taşıdığı için ‘yükümlülük’ duymazlar. Eserde Seyit Mehmet Numan’ın kızı da bu durumun belirgin örnekleri arasında gösterilir. Üretken ve disiplinli bir iş insanının tek çocuğu olan kızı beden, ahlak ve zihinsel yapısı itibariyle olumsuz biri olarak betimlenir. Zamanında her istediğine erişebilmiş olması onda mutsuz, doyumsuz ve bencil bir kişilik gelişimine ortam hazırlamıştır. Öyle ki sevdiği adama evlenebilmek için arada engel olarak gördüğü başka bir kadını öldürtmekten imtina etmemiştir.

Roman boyunca çalışkanlık ve üretkenlik övülürken tembelliğin de zamanla bir hastalık şekline dönüştüğü savunulur ve aralarındaki fark; “*İşleyen demir pas tutmaz’ atasözünün tersi de doğrudur. Yani tembellik insanı çürütür,*” (M, s. 55) sözleriyle açıklanır. Durağanlık yerilir, üretici olmanın değeri vurgulanır. Orijinal üretimler yapmak için de uyanık bir zihne sahip olunması gerektiği savunulur. Eserde herhangi bir amacı olmadan gezintiye çıkmış bir kimsenin “*bir dükkânın önünde durup orada satılan tuhaf, ufak tefek şeyler*” seyretmesi örneği verilir. Çarşı pazarda “*tespih yapan, bıçak bileyen, kitap ciltleyen, ayakkabı diken sanatkârları uzunca bir süre seyredebilirsiniz*” (M, s. 55) diye yol gösterilir. Böyle bir gözlemden bu işlerin yapılmaya teşebbüs edileceği anlamı çıkmaz. Ancak tecrübeler birleştirilerek yeni bir üretim, farklı bir kazanç kapısının aralanması olasıdır. Yazar “*Böyle uyanık ve haberdar olanlar(ı) filozoflardan say*”ar (M, s. 56).

Tüccar Seyit Mehmet Numan; dürüst, çalışkan ve zeki olmasının yanında oldukça müteşebbis bir iş insanı olarak da sunulur. Bu tüccarın evrakı her piyasada değerlidir. Nedeni ise çok zengin olması değildir. Aksine ticari girişimlerdeki başarısıdır. Yazar Seyit Mehmet Numan’ın ticari ağlarını belirtirken imparatorluk coğrafyasının içinden konuşur:

Midilli zeytinyağcılarının kendisine verdikleri kredi ile İzmir’deki kuru üzümcü veya palamutçusunun hesabını görür. Ya da Fiyume’den İskenderiye’ye taşıdığı kâğıt ve kartonların bedelini Akka, Ladikya Antakya dolaylarından toplanıp Triyeste’ye sevk ettiği yün bedeliyle kapatır. Bir mücadeledir gidiyor. Bir dolaptır dönüyor ki, değme kafası çalışan gençlerin bile aptallaşacakları meydandayken, Seyit Mehmet Numan o ihtiyar kafasıyla bu işlerin hepsini muntazam bir şekilde yürütüyor (M, s, 143).

Her meslek grubunda yükselmenin ön koşulu, diğerlerinden farklı olarak biraz daha fazla çaba gösterilmesiyle mümkündür. Ticarete ise bu çaba üretken bir zihne evrilir. Yazara göre on kuruşa alınan malın on iki kuruşa satılması aslında kolay değildir. Çünkü ürünün yeni satıcısı buna fazladan bir şey eklemeyen piyasaya sunar. Tüccar, ürünü piyasaya sunarken farklılaşma ve yenilik yoluna gitmede yeteneksizlik gösterirse, girişimlerinde başarısız olur. Eserde tüccarın hesaplayamadığı kör dalışların, attığı yanlış adımların, sadece “*manevi sorumluluklar’la kalmayacağına, aynı zamanda ‘mal varlığının yok olmasına’*” da neden olacağına dair deneyim aktarılır (M, s. 143-144).

Yazar, devlet memuriyetine eleştirel tutumunu Seyit Mehmet Numan üzerinden gerçekleştirir. Aslen Mısırlı olan roman kahramanı Türkiye’de durumuna uygun memuriyetler ve kaymakamlıklar teklif edilmiştir. Dönemi itibariyle aslında çok iyi olan bu teklifler roman kahramanı tarafından reddedilmiştir (M, s. 146). Eserde aynı zamanda bir roman kahramanı olan Ahmet Mithat Efendi bunun nedenini tüccara sorar. Tüccar, ticari faaliyetleri dolayısıyla tanıdığı batılı ülkeler ve kimselerde zeki ve üretken kimselerin ticaretle ilgilendiğini söyler. Mısır’ın da bir zamanlar zenginleşmemesini ticaretin Kölemenler’in elinde bulunmasına bağlar. Osmanlı kültüründe insanların gözlerini devlet memuriyetine dikmiş olmasını eleştirir. Kazanç kapısı olarak göz dikilen devlet hazinesinin; ziraat, sanayi ve ticaretle dolacağını vurgular. Ülke halkının kolay ekmek kapısı olarak düşünüp tercih ettiği memuriyetin yeterli olmadığını bu durumun gelişmeyi ve üretimi sağlayacak en önemli iş sahalarını

gayrimüslimlere bırakacağını söyler. Aynı zamanda İttihat ve Terakki'nin bir politika olarak uyguladığı milli burjuva oluşturma düşüncesinin bir savunucusu gibi görünen Seyit Numan toplumsal eleştirisini şu sözlerle sürdürür:

Devlet adamlarının hepsi toprak sahibi, ticaret adamıdır. Herkes evinin geçimini ziraatı, ticareti aracılığı ile yapmıştır. Bu halde zekâ kavrayışı, gayret ve atılganlığı hükümetin gerek memurluk hizmetinde ve gerek askerlik hizmetinde bulunmaya yeterli görülenler, o şerefle de şereflenirler. Fakat evlerinin geçimi gene eski düzende devam eder (M, s, 148).

Seyit Mehmet Numan, İstanbul'a ilk geldiği yıllarda gördüğü manzara karşısında üzülür. Başka milletlerin kentteki yabancıların zenginleşme fırsatlarını *"yetmiş iki buçuk millet buraya dolarak ve kazanç yollarından her birini birisi yakalayarak bol kazançla"* gelişmesinin karşısında yerli halkın tek derdinin *"daha çocukluktan kurtulmadan, devlet dairelerinde bir sandalye"* bulmaya çalışmalarını çok yersiz bulur. Üstelik insanlar bu koltuklara gelirken yetkinlik de göz ardı edilir. Adeta 'mevki'ye oturulduğu anda kendiliğinden bir bilgelik, uzmanlık geleceği sanılır ki bu da doğru değildir. Seyit Mehmet Numan böyle bir grup arasında iyi bir makam elde etmektense iş insanı olmayı tercih eder. *"Acizler güruhu"* gibi devlete yük olmaksızın kendi kendine yetebilmeyi seçer. Bu tercih aynı zamanda kendisini iyi hissetmesine, doğurgan, güçlü ve başarılı olma duygusuna yol açarak ruhunu da besler (M, s. 149-150). Ancak sadece *"devlet memuriyeti"*ne odaklı düşünmek bireyin kendi üretkenliğini keşfetmesini engellemenin yanı sıra ülkenin milli kalkınmasını da engeller niteliktedir. Zaten Osmanlı Devleti'nin yıkılışında da bu eksiklik bariz bir biçimde görülmüştür. Ticaretten ve sanayiden anlamayan yerli halk bir süre sonra gelişen milletlerin sömürgesinin muhatabı olmaktan kaçamamıştır. Ahmet Mithat bundan ders çıkarılmasını ister. Bu nedenle devlet memuriyetine odaklanarak yaşam kurulmasının anlamsızlığına ayrıca *Ekonomi Politik* adlı eserinde vurgu yapar. Ülke insanının gelişim ve kazanç adına üretkenliğine geçmesinin önemini vurgular.

Seyit Mehmet Numan bolluk ve berekete kâr ve kazanç yoluyla gidilebileceği konusunda ısrarlıdır. İnsanların gelirlerini milyonlara taşıyabileceğini söyler ve şöyle devam eder:

Avrupa'ya baksanız ya, gelirleri sayesinde her biri bir beyzadededen alâ! Ticari üstünlüklerini bizim memleketlerimizde deneyerek, bize bile büyüklük taşıyorlar. Onlar buranın zenginleri biz fakirleri sayılıyor (M, s. 150).

Ahmet Mithat Efendi, devletin son yıllarda yaptığı girişimlerin de fark edilmesini ister. Bu bağlamda Seyit Mehmet Numan, halkın henüz gözünün açılmadığını, devletin ise *"çeşitli tekstil fabrikaları aç(ıl)mış (...), şişe, cam ve mum yağı yapmak için bile fabrikalar kur(ul)müş. Kâğıthane, ipekhaneler yap(ıl)mış"* olduğu şeklindeki girişimleri anlatır. Ancak bu fabrikalardan pek çoğu toplum tarafından sahiplenilmediği, insanların yenilik arayışı olmadığı için yeni iş sahaları sağlayamamış hatta bir kısmı çalışamaz duruma gelmiştir (M, s. 151).

İnsanların büyük bir bölümü çok çalışır ancak çalıştığı karşılığını almaktan uzaktır. Ahmet Mithat Efendi buna da eleştirel bir tutumla yaklaşır. Ticaret insanı satacağı malın veya hizmetin pazarlama sürecini doğru tayin etmediği zaman harcadığı emek ve paranın karşılığını alamaz. Yazar bu durumu köylünün ürünlerini yetiştirip satış aşamasına getirerek elden çıkarmasına kadar geçen zaman zarfında yaşadığı sıkıntılar bağlamında ele alır. Köylü, ürünü yetiştirmek için öncelikli olarak tarla kirasına, tohuma, gübre ve toplama zamanında çalışana belli bir ücret ödemek zorundadır. Halkın durumu şu paragrafta belirginlik gösterir:

Bazıları hâlâ bir önceki senenin gübre parasını verememiş. Kimisi bu sene bahçe sahibinin peşin istediği kirayı nerden bulup da vereceği konusunda şaşkın... Bazısının öküzleri ihtiyar ve zayıfsa da değiştirmekten aciz. Bazısı patlıcan tarlalarını hazırlama zamanı gelmiş olduğu halde henüz yanaşma bulamamış olmasından ziyade üzgün (M, s. 59).

Köylü, yukarıda değinilenlerin yanı sıra, uzun süreli iş gücü emeği de harcar. Ancak ürünlerini sattıklarında kazançları oldukça azdır. Buna binaen çaresizliklerini *"[b]iz çalışıyoruz, asıl madrabazlar kazanıyor,"* (M, s. 59) sözleriyle dile getirirler. Bu ifadeler tarımsal alanda verdikleri çalışma ve gayretin karşılığının başkalarının eline geçtiğini ortaya koyar.

2.2. Birey Olabilmek İçin Girişimcilik

Eserde birey için en iyi övünç kaynağının “zenginlik” olduğu vurgulanır. Yazar bu vurgunun da yanlış anlaşılmasını istemez. Sözelimi zengin bir ebeveyninden kalan miras, çocuklar tarafından kullandığında evlat mirasyedi olarak tanımlanır. Oysa bu durum yadsınmaması gereken doğal bir döngüdür. Ancak zenginlikle eşdeğer değildir. Çünkü zengin olan kişi çalışmış ve üretmiştir. Bu nedenle taltif edilir (M, s. 154-55).

Ahmet Mithat'a göre insanın reşit olması, ekonomik özgürlüğünü elde etme yolunda bir çaba içinde olması demektir. İş sahibi olamayan insanın iradesinin hür sayılmayacağını belirten Ahmet Mithat, “*çalışma ve gayret*”i erdem olarak değerlendirir ve bunlar için çaba göstermeyen kişileri ise “*adam bile saymak istemez*” (M, s. 154).

İnsanların birey olmasının, kendi inisiyatifini kullanabilmesinin, kendi yaşamı üzerinde kendi kararlarının hâkim olmasının ön koşullarından biri de ekonomik özgürlüğün oluşmasıdır. Gündelik yaşam ihtiyaçlarını diğerlerine bağımlı olarak gidermek zorunda kalanlar, genellikle hür karar vermekte de sıkıntı yaşar. Çünkü harcamaları noktasında hesap verme zorunluluğu hissedilen durumlar söz konusudur. Eserdeki bazı kişiler, ekonomik bağımsızlığını kazanma noktasındaki üretkenlik serüvenini, kimi mecburiyetlere borçludur. Bunlardan biri olan Refet, Seyit Mehmet Numan'ın ticarethanesinde çalışır. Refet patronunun kızıyla evlenmek zorunda bırakıldığında, bu durumdan kurtulmak için işten atılma ihtimalini göz önünde bulundurmamak durumunda kalır. Ekonomik bağımsızlığını ise bireysel teşebbüsleri ile devam ettirebileceğine güvenini “*kendi başına ticaret edebilecek kadar tecrübe kazanmış*” olmasına dayandırır. Genç çalışanın bağımlı olmayışını müteşebbis kimliği ile beslediği söylenebilir (M, s. 226).

Yaşamını bağımlılıktan kurtularak kurmak zorunda olan başka bir roman kahramanı da Siranuş'tur. Nişanlısı tarafından kandırılarak parası alınan bu kadın ve Agavni adındaki arkadaşı bir süre Seyit Mehmet Numan'ın himayesinde yaşamak zorunda kalırlar. Yaşlı tüccarın kızı ile evlenmeyi reddeden Refet'in Agavni ile evlenmek istemesinden dolayı, tüccarın ekonomik desteğini çekmesi durumunda kimsesi olamayan Siranuş, Agavni ile Refet'in himayesine girmek zorunda kalacaktır. Ancak kadın kahraman onlara ya da başkalarına sığınarak yaşamak istememektedir. Siranuş, yazar dostu ile sohbetleri sırasında zihninde yer eden bu korkusunu dile getirir. Ahmet Mithat Efendi ile yaptıkları uzun konuşmalarının ardından kadın kahramanın kendi yetenekleri doğrultusunda iş bulması sağlanır. Yabancı dil ve piyano becerilerinden hareketle ders verebileceğine karar verilir. Böylece geçimini sağlayacak, hürriyetini başkalarının iradesine bırakmayacaktır. Siranuş, kendisini şu sözlerle açıklar:

Ben gururlu, kasıtlı bir kız değilim. Açgözlü hiç değilim. Henüz kendimi denememiş olsam da sanırım çok çalışkanım. Kimseye yük olmamak için kendim çaba göstererek, geçinme mutluluğunu elde etmek yolunda gece gündüz çalışmaya kendimi çok hüner buluyorum (M, s. 229).

Roman kahramanı olan Ahmet Mithat Efendi Siranuş'a kendisinde olan meziyetleri fark ettirir (M, s. 232). Diğer taraftan da yazar iç monolog aracılığıyla kadına hamilik yapan tüccara öfkesini, ona birey olarak ayakları üzerinde durmayı öğretmediği için şöyle yansıtır:

Onu bu vicdani mahkemede karşıya alıp sorguya çekmeli, suçlamalı, yargılayarak ceza vermeli! Çünkü tek bir işaretiyle kendi hakkı serbestlikten yararlanabilecek olan ergin bir insanı; yetmiş, seksen yaşındaki bunak düşünceleri ile dilencilik düzeyine indirgemıştır (M, s. 233).

Siranuş kısa süre içinde “*kendisine Osmanlı'nın itibarlı ailelerinden*” pek çok öğrenci bulur (M, s. 239). Başarılı öğretmen bununla da yetinmeyerek ilerleyen zamanlarda, eğitim gönüllülerinin de yardımı ile kız çocukları için yatılı bir dil ve musiki okulu açar (M, s. 240).

2.3. Gençlere Girişimcilik Dersleri

Eser, gençlere girişimcilik dersi verir niteliktedir. Ahmet Mithat, gece hayatı, alkol, çarpık ilişkiler gibi aslında gençlerin pek de kulak asmayacağı nasihatlerde bulunmanın anlamsızlığını vurgular. Gençlere sadece istihdam sağlamayarak onlara girişimcilik konusunda da deneyim aktaran Seyit

Mehmet Numan, yazar dostuna, gençlerin eğlence hayatına karışma konusunda çekimsiz davranmasının nedenini şöyle açıklar:

Ben gençlere yiyip içme, gülüp oynama, düşün kalkma, bu konularda israf etme diye hiçbir nasihatte bulunmam. Etkisi olmaz ki vereyim. Gençlere bu yoldaki konuşma ve nasihati tekrar etmek ve çoğaltmak, kendini onların gözünde gevezeliğe mahkûm etmeye varır. Dinlemeyecekleri, kabul etmeyecekleri sözleri neden söylemeli (M, s, 156).

Yaşlı tüccar, gençlerin dinlemeyeceği öğütler yerine onlara kabul edecekleri ve genç zihinleriyle gelişebilecekleri alanlarda rehberlik etmeyi tercih eder. Böylece üretkenliklerine katkıda bulunmayı ve zihinlerini farklı perspektiflere, kazanç kapılarına açmasını sağlayacaktır. Henüz denenmemiş yerlerde yeni tekniklerle zenginleşmenin yollarını açtığını şu sözlerle açıklar:

Benim Refet'e söylediğim sözler Odesa Varna yoluyla Rusya ve Avrupa'ya turfanda ürünler gönderirse, henüz açılmamış olan bu ticaret yolundan kendi de para kazanıp, bana da para kazandıracağını söylemekten ibarettir (M, s, 156).

Seyit Mehmet Numan'ın ticaret hayatında uyguladığı, genç Refet'e devrettiği bir ticari yöntemi de "turfandacılık"tır. Yaşlı tüccar, gençlere deneyim aktarılması noktasında öncülük yapmayı bir görev olarak bilir. Daha önceleri "fazlası ile küçümsen(miş)" olan turfandacılık işine yeniden canlılık kazandıran yaşlı tüccar, bu işin kendisine gelinceye kadar keşfedilemeyeşini ticari ürünlerin taşınacağı yolların eksikliğine bağlar. Roman kahramanı, ticarete ilerlemenin bir koşulunun da o dönem itibarıyla demiryolu gibi taşımacılıkta oldukça gerekli olan yolların eksikliğini şöyle açıklar: "Varna demir yolunun açılmasıyla Romanya yollarının ona bağlanması Seyit Numan'da bu fikrin doğmasına neden olmuştur" (M, s. 157). Kuşkusuz farkına varılan "turfandacılık" sadece bir örnek niteliğindedir. Ancak ticaret hayatında zengin olabilmenin pek çok yolu bulunmaktadır. İnsan zekâsı gerekli çabayı ve dikkati gösterdiğinde benzer yöntemlere ulaşabilecektir. Zaten aksi takdirde aynı yolların sürekli takip edilmesi sonucunda ticaret, tıpkı Osmanlı'nın son dönemleri gibi tekrara düşerek gelişimden uzak ve kayıp içinde bir döngüde dolanmaktan öteye geçemeyecektir. Ahmet Mithat Efendi bununla ilgili olarak şunları söyler:

Ticaret hayatında her şey keşiftir. Yeni kâr sağlayacak keşifler bulunmazsa, zaten bilinen yöntemler çok büyük kâr getiremezler. Çünkü gözü açık, uyanık olan binlerce diğer ticaret ustası, onun üzerine hücum ederek doğal ve mecburi olan rekabet de, onun kazancını azalta azalta zararlar kâr arasındaki farkı hemen eşit seviyelere getirir (M, s, 157).

Başarılı bir iş insanı olabilmek için disiplin zorunludur. Seyit Mehmet Numan'ın da ticarethanesi sadece iyi fikirler üretmenin sonucu değildir. Deneyimli tüccar, çalışma ahlâkını önemser, gerekli koşulları emrinde çalışanlara öğretir. İş disiplini ve dürüstlük gibi erdemler bu yaşlı tüccar için vaz geçilemeyecek öğretiler arasındadır. Bunu bilen çalışanlarından Refet, patronunun hassasiyetlerine dikkat eder. Yanına gelen arkadaşıyla berbere kadar gittiğinde izin alır ve ne kadar süre kalacağını bildirir. Oradan farklı bir yere geçmesi gerektiğinde de aynı izni tekrarlamak zorundadır. Bu durum yazar arkadaşının gözünden kaçmaz: "Kendisi bir şey söylemiyorsa da izinsiz bir yere, lokantaya dahi gitmemek derecelerindeki disiplin ve düzen her halde gözümünden kaçmıyordu" (M, s. 71).

Sonuç

Ekonomik bir varlık olan insanın yaşamını sürdürebilmesi için temel maddi ihtiyaçlarının temini, belli bir mal varlığını edinmeyi zorunlu kılar. Bir ömür boyunca sürebilen bu zorunluluk, bazen hayatın anlamını yüklenir. İnsanın gelecek kaygısından güç alan mal biriktirme içgüdüğü, zenginleşmeyi getirir, bu durum belli bir kesimin elinde mal temerküzünü sağlarken gerideki yoksul yığınları yaşam standartlarının altında hayatını sürdürmeye mahkûm eder. Kültür ve sanat endüstrisi de ekonomik güçle doğrudan ilişkili bir zihinsel ameliyeler toplamı olarak toplumların entelektüel sermayesini oluşturur. Bunun dışında konusunu doğrudan ekonomik ilişkiler ağı üzerinden inşa eden bazı sanat eserleri, söz gelimi roman türü, yazarın bilinçli gözlem ve tutumlarının ürünü olmakla birlikte,

yansıttığı dönemin sosyal dokusuna dair multidisipliner yaklaşımlar için zengin karşılıklar verebilmektedir.

Sanatın oluşumundan, yayılmasına ve toplumu ruhsal ve zihinsel açıdan besleyen güçlü bir aygıt olmaktan, tüketilen bir nesneye dönüşmeye kadarki bütün süreçlerde ekonomik gücün belirgin etkisinin olduğu vurgulanabilir. Topluma ayna tuttuğu ölçüde edebiyat da insanları ekonomik hareketlilik süreçleri içinde ele alabilmektedir. Osmanlı Türk romanının ortaya çıkışı sırasında, batının sanayileşme hamlesi karşısında pasif durumda kalan aydınların, ekonomik hamleler peşinde modellik yapmaya çalışan kişiler yarattığı görülmektedir.

Ahmet Mithat Efendi, tematik zenginliği olan romanlarının birçoğunda, insanı ekonomik çabalar içinde göstererek dönemin toplumuna yol gösterici modeller ortaya koyar. Osmanlı Devleti'nin ekonomik gerilemesinden duyduğu rahatsızlığı, roman kişilerini sermaye edinme yolunda yönlendirerek İttihat ve Terakki'nin de bir politika olarak uyguladığı 'milli burjuvazi oluşturma' fikrini savunur. Sermaye birikimi ile ilgili, ilgi ve deneyimlerini romanlarında küçük ticari hamleler halinde serpiştirerek güçlü bir toplum olmanın yolunun sermaye edinmeden geçtiğini ortaya koymaya çalışır. Yazarın eserlerinden biri olan *Müşahedat* üretken, çalışkan ve müteşebbis kimseleri topluma örnek göstererek ekonomik ilerlemenin ön koşullarına göndermede bulunur. Ahmet Mithat, insanların yeteneklerinin farkında olarak doğru zamanda, doğru adımlar atmak suretiyle zenginleşebileceği tezini öne sürer. Memuriyeti bir tür aylaklık olarak gören yazar, bunu ekonomik gelişim önünde engel sayar. Yazar, gençlerin de kapitalizm karşısında durağan kalmamaları gerektiğini, özellikle yeni dönemin girişimci ruhuyla zenginleşmeye çalışarak birey olmalarının zorunluğunu vurgular. Roman boyunca insanların kötü alışkanlıklardan ve tembellikten uzak durarak çalışmasının ve istikrarlı bir biçimde ilerlemesinin gerekliliği anlatılır.

Kaynakça

- Ahmet Mithat Efendi (2017). *Müşahedat*. K. Çetinoğlu. (Haz.) (1. Basım). Özgür Yayınları.
- Akdere, Ç. ve Özge M. (2017). İktisat ve edebiyatın disiplinlerarası iletişimi: Stephan King'in ruhlar dükkânı romanında tüketim. Ç. Boz, K. Ögüt, A. D. Bozkurt, (Der.) *İktisat ve Diğer Bilimler*. (s.185-225) içinde. İletişim Yayınları.
- Aydın, D. G. (2010). Kapitalizmde bireyin sorgulanması: yabancılaşma ve demir kafes. *Amme İdaresi Dergisi*. 43 (2), 335-346.
- Büyükyazıcı, D. (2017). Bilinen toprakların ötesinde: iktisat ve sanat. *İktisat ve Toplum Dergisi*. (81), 54-69.
- Çakmak, Y. (1995). *Tanzimat sonrası iktisadi düşüncede Ahmet Mithat Efendi*. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Marmara Üniversitesi.
- Esen, N. (2014). *Hikâye anlatan adam; Ahmet Mithat* (1.Basım). İletişim Yayınları.
- Kılınçoğlu, D. T. (2007). Weber, Veblen ve Ahmed Midhat Efendi'nin kahramanları. E. Özveren (Der.). *Kurumsal İktisat*. (s. 441-472) içinde. İmge Yayınları.
- Kılınçoğlu, D. T. (2017). İktisadi düşünce tarihi kaynağı olarak edebiyat: geç Osmanlı imparatorluğundan üç örnek. Ç. Boz, K. Ögüt, A. D. Bozkurt. (Ed.), *İktisat ve Diğer Bilimler*. (s.231-263) içinde. İletişim Yayınları.
- Levent, Â. (2014). Edebiyat ve iktisat ilişkisinin George Orwell'ın eserleri üzerinden kurulması.. D. G. Aydın ve Ç. Akdere (Der.). *Edebiyattaki İktisat*. (s.163-177) içinde. (1. Basım). İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (2008). *Jön Türklerin siyasi fikirleri: 1895-1908*. (3. Baskı). İletişim Yayınları.
- Nabizade Nazım. (2014). *Zehra*. (3. Basım). Dergâh Yayınları.
- Nabizade Nazım (2016). *Karabibik*. (1. Basım). Karbon Kitaplar Yayınları.
- Özel, M. (2019). *Romanperver iktisatçı*. (1. Basım). Küre Yayınları.

- Recaizade Mahmut Ekrem (2005). *Araba sevdası*. (1. Basım). İskele Yayınları.
- Samipaşazade Sezai (2004). *Sergüzeşt*. (2. Basım). Toker Yayınları.
- Şahin, H. (1997). *İktisat ilkelerine bakış*. (1. Basım). Ezgi Kitabevi Yayınları.
- Şemsettin S. (2019). *Taaşşuk-ı Talat ve Fitnat*. (2. Basım). Bilge Kültür ve Sanat Yayınları.
- Ülgener, S. F. (1981). *İktisadi çözümlenin ahlâk ve zihniyet dünyası*. (1. Basım). Derin Yayınları.
- Ülgener, S. F. (2008). İktisat zihniyeti ve iktisat ahlâkı. *İş Ahlakı Dergisi*. 1 (1), 137-162.

Sorumlu Yazar / Corresponding Author: Zöhre EKİNCİ

Çatışma Beyanı / Conflict Statement: Yazar bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da finansal ilişkisinin bulunmadığını, herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan etmiştir.

Etik Beyanı / Ethical Statement: Yazar bu makalede "Etik Kurul İzni"ne gerek olmadığını beyan etmiştir.

Destek ve Teşekkür / Support and Thanks: Yazar bu çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmadığını beyan etmiştir.

Yayımlanan makalede araştırma ve yayın etiğine riayet edilmiş; COPE (Committee on Publication Ethics)'nin editör ve yazarlar için yayımlanmış olduğu uluslararası standartlar dikkate alınmıştır.